

15. Проханов И. С. В котле России. Чикаго : Изд-во Всемирного Союза Евангельских Христиан, 1992. 280 с.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2684.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2917.
19. ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64762.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). Ф. 5. Оп. 2. Спр. 951.
21. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2179.
22. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2180.
23. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263.
24. ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264.
25. Яроцький П. Український протестантизм учора і сьогодні. *Віче*. 1994. № 11. С. 147–157.

УДК 322(477) «1940/1960»

Вячеслав Оліцький
(Суми)

ПРОПОВІДНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УРСР В СЕРЕДИНІ 1940-х – СЕРЕДИНІ 1960-х РОКІВ

Стаття присвячена становищу Православної церкви в радянській Україні у суперечливий за своїм змістом період, що характеризувався дрейфуванням державної політики від лібералізації державно-конфесійних відносин до посилення атеїстичної пропаганди, запровадженням нових форм контролю за діяльністю священників та архієреїв. Предметом дослідження у статті є проповідницька діяльність православного духовенства, висвітлення її змісту, державного законодавства, що її регулювало. Також акцентується увага на зміст проповідей, відзначається його суголосність радянським цінностям та пріоритетам. Показано, що бодай у завуальованій формі священники намагалися захистити релігію і Церкву від забуття.

Ключові слова: *Православна церква, священники, архієреї, проповідницька діяльність, атеїзм.*

The article is devoted to the position of the Orthodox Church in Soviet Ukraine in a controversial period characterized by the drift of state policy from the liberalization of state-denominational relations to the strengthening of atheistic propaganda, the introduction of new forms of control over the activities of priests and bishops. The subject of research in the article is the preaching activity of the Orthodox clergy, highlighting its content, the state legislation that regulated it. Attention is also focused on the content of the sermons, its consonance with Soviet values and priorities is noted. It is shown that, at least in a veiled form, the priests tried to protect religion and the Church from oblivion.

Keywords: *Orthodox Church, priests, bishops, preaching activity, atheism.*

Основою радянського законодавства в галузі державно-церковних відносин були Декрети «Про свободу совісті, церковні та релігійні об'єднання» 1918 р., «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» 1919 р., Постанова Президії ВЦВ і РНК РСФРР «Про релігійні об'єднання» 1929 р., яка уточнювала положення декрету 1918 р. Згідно з нею діяльність духовенства обмежувалася церковними приміщеннями, заборонялося проповідування за межами постійного проживання членів релігійного об'єднання, яке воно обслуговувало. Крім того, заборонялося навчання релігії поза межами спеціальних духовних навчальних закладів, відповідно – проведення будь-яких зборів з вивчення релігії, катехизації тощо (Бондарчук, 2019, с. 101-102; Потапова, 2007, с. 167-168). Після початку реалізації, з вересня 1943 р., нового курсу у релігійній політиці радянська влада прийняла ряд нормативно-правових актів у цій галузі. Лише за період з кінця 1943 – протягом 1944 р. РНК СРСР було прийнято понад 10 документів, які регламентували державно-церковні відносини та релігійно-церковне життя. Ці документи та матеріали повоєнного часу стосувалися питань відкриття храмів, матеріального забезпечення, оподаткування, фінансових питань, реєстрації релігійних громад та духовенства тощо (Войналович, 2005, с. 102-117). Жодним чином не запроваджувалися норми, які б змінювали підходи або ставлення до проповідницької діяльності. Як і раніше, у цьому питанні реалізовувалася тактика зменшення проповідей, обмеження їх суто церковними стінами. Отже Церква фактично позбавлялася права на релігійну пропаганду, що полегшувало проведення антирелігійної пропаганди та зменшення впливу духовенства і релігії в суспільстві.

Зважаючи на те, що у 1940-ві – 1950-ті роки у звітах уповноважених у справах РПЦ не аналізується проповідницька діяльність духовенства, власного друкованого органу РПЦ в УРСР не мала, а авторами поодиноких проповідей на сторінках Журналу Московської патріархії були переважно вихідці із РСФРР, важко виділити тенденції проповідницької діяльності православного духовенства на території України. Попри те, наявні джерела, зокрема архівні, дають можливість зробити висновки про читання священниками проповідей. До радянського документообігу потрапляли переважно неординарні тези, які лунали у проповідях. На основі цього, можемо говорити, що церковні проповіді не суперечили радянському законодавству та баченням радянської влади щодо місця православ'я в державно-церковних відносинах.

Разом із тим, можна відмітити випадки, коли православні священники намагалися співпрацювати з радянською владою, використовуючи своє становище, зокрема, можливість публічних проповідей. Так, у 1945 р. один із парафіяльних священників Антонінського району Одеської області напередодні виборів до

Верховної Ради СРСР звертався до райвиконкому із пропозицією під час виголошення проповіді закликати віруючих до участі у виборах (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 25. Арк. 4). За вказівкою місцевої влади 1 травня 1946 р. вхід в огорожі кафедрального собору м. Чернівці, де відбувалося богослужіння, був закритий, аргументуючи необхідністю руху повз собор колони демонстрантів – учасників святкування радянського свята 1 травня. У зверненні з цього приводу правлячий архієрей – єпископ Чернівецький та Буковинський Феодосій, зазначав, що через такі дії він вимушений був служити у порожньому соборі та не зміг закликати віруючих до молитви за радянську батьківщину та вождів і одноставного святкування з усіма трудящими. Владика просив місцеву владу в дні державних свят не позбавлятися парафіян права відвідувати богослужіння в храмі та молитися за «нашу велику Батьківщину та Уряд» (ДАЧернівО. Ф. Р-621. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 14). Той же єпископ Феодосій протягом 1946 р. здійснював візити із урочистими богослужіннями у парафіях Чернівецької єпархії. Під час таких богослужінь ним постійно виголошувалися проповіді, у яких він закликав віруючих до пожертв на користь родин фронтовиків. Окремо він залучав духовенство єпархії до патріотичної роботи (ДАЧернівО. Ф. Р-621. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 14). В середині 1940-х років саме так звана патріотична робота та збори пожертв на потреби армії, фронтовиків тощо були одним із завдань, які покладалися на РПЦ, і відповідно стали важливим напрямком діяльності архієреїв та парафіяльних священників. Безсумнівно, ця робота супроводжувалася відповідною проповідницькою діяльністю з метою переконання парафіян брати участь в акціях.

Разом із тим, окремі священники та навіть архієреї використовували проповідницьку діяльність з метою відстоювання інтересів Церкви. Так, голова Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР Г. Карпов у листі до Г. Малєнкова від 19 лютого 1949 р. зазначав, що архієпископ Лука (Войно-Ясенецький) посилено займається в Церкві проповідництвом на захист релігії. Наголошувалося, що він є реакціонером та фанатиком, який прагне до розпалювання релігійності. Архієрей відкрито характеризував справжнє становище РПЦ та називав його «дуже тяжким» (Шліхта, 2011, с. 197). Подібні поодинокі спроби використати релігійні проповіді для характеристики дійсного становища РПЦ, Українського екзархату, окремої єпархії чи особистого невдоволення ситуацією матимуть місце і надалі. Зокрема у 1957 р. Житомирський обком партії інформував ЦК КПУ про факти ворожої проповідницької діяльності та антирадянський характер проповідей архієпископа Венедикта. Обвинувачення навіть стали приводом для розслідування

Московською патріархією та розгляду Синодом РПЦ. За наполяганням Ради у справах РПЦ патріарх Олексій направив у Житомир архієпископа Дніпропетровського Гурія для вивчення суті питання. останній інформував Синод про те, що у проповідях архієпископа Венедикта спостерігалися неприпустимі вислови, котрі служили підставою слухачам робити висновки про опозиційний настрій архієпископа до влади. Синод обговорював цю справу 14 березня. На засіданні Синоду архієпископ Гурій надав письмові витяги із проповідей, які, на його думку, «не можна не визнати вкрай недоречними в устах проповідника з церковного вівтаря архієрея». В результаті розгляду Священний Синод кваліфікував проповідь як вияв «опозиції проти існуючого ладу і влади». У відповідь, архієпископ не заперечував, що у своїх проповідях торкався суспільних питань, говорив, що ймовірно, деякі вислови тлумачилися неправильно. Синод зробив зауваження архієрею та залишив його на кафедрі. Під час особистої зустрічі патріарх Олексій заявив архієпископу про неприпустимість внесення політичних мотивів у церковну діяльність. У відповідь владика заявив, що не змовчить на адресу атеїзму, на захист віри Христової і робитиме це до кінця життя.

Така реакція духовної влади не задовольняла обком партії, який вимагав усунення архієпископа Венедикта. Перший секретар обкому М. Стахурський у листі на ім'я першого секретаря ЦК КПУ С. Червоненка направив листа, у якому писав, що після засідання Синоду архієпископ розцінив його як підтримку і не припинив свою діяльність, а, не насмілюючись виступати із прямими ворожими випадками, став робити це замасковано у проповідях на біблійні сюжети та коментарях до них. Зазначалося, що у своїх проповідях архієрей настановляв віруючих про «кари божі», закликав «не зраджувати своїй вірі» і сповідувати її, щоб «запалювати вогонь в серцях православного народу і свого ближнього». У проповіді на храмовому святі в Овруцькому монастирі 26 червня, він говорив про «невір'я», яке «крокує семимильними стопами і приймає загрозливі розміри, на нас, християнах, лежить відповідальність врятувати віру». У кінці проповіді владика заявив, що ніяка сила без Бога не може зберегти мир. Це розцінювалося партійними та радянськими функціонерами як випадки проти зовнішньої політики СРСР про мирне співіснування. 27 травня 1957 р. в Миколаївській церкві м. Бердичива архієпископ Венедикт ніби то дорікнув віруючим за «холодну війну» та погрожував божими карами. З огляду на описані факти та їх трактування партійними функціонерами, можна припустити, що ймовірно мова йшла про мир та необхідність його збереження, і прямої критики зовнішньополітичного курсу держави чи обвинувачень в розпалюванні холодної війни не звучало, а це були лише

інтерпретації для пошуку підстав звинувати та усунути неугодного архієрея з кафедри (Пашенко, 2005, с. 94-97).

Із розгортанням антицерковних акцій та поглибленням атеїстичної пропаганди у проповідях духовенства лунають прямі чи опосередковані заклики спротиву їй або повчання, що закликали до посилення релігійного виховання, у тому числі дітей. Наприклад, у 1954 р. в Дрогобицькому районі два священники, вихідці із УГКЦ, у проповідях наголошували, що з розгортанням науково-атеїстичної пропаганди настане закриття храмів та закликали віруючих підтримати Церкву, бути вірними «божому дому». Священник с. Воля-Довголуцька Сколівського району Р. Каленюк у проповідях закликав віруючих не слухати науково-атеїстичні лекції. До молоді він звертався із закликом ходити до церкви, а не до клубів, піонерів – не носити червоні краватки, а молодь не вступати до комсомолу (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 51).

У досліджуваній період духовенство намагається використати у проповідях покликання не лише на Святе письмо чи діяння святих, а й на авторитет світських громадян. Можна припустити, що це була одна з рефлексій на розгортання атеїстичної пропаганди, коли необхідно було підкріпити власну позицію словами авторитетних у радянському суспільстві громадян для підсилення враження на слухачів проповіді. У цьому контексті показовою є проповідь настоятеля кафедрального собору м. Житомир протоієрея М. Фомічова, виголошена на свято Успіння Пресвятої Богородиці. Він навів приклад, як група студентів одного із медичних інститутів запитала професора: «Чи доводилося йому хоча б раз бачити душу людини в якій-небудь частині тіла». Він відповів: «Друзі мої, ви часто чули, і самі знаєте, що кожна людина має розум, у одних більше, в інших менше. Я за свою багаторічну практику багато разів розкривав черепні коробки людей, анатомував мозок, але ніде не виявив людський розум, проте це не значить, що його немає, він, безумовно, є у кожної людини, але він не матеріальний: його не можна побачити, пощупати, тим паче покласти на тацю і піднести комусь. Точно такими ж характеристиками володіє і людська душа, яку не можливо виявити в тілі людини, побачити, чи тим паче доторкнутися» (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 50).

Середина 1950-х – середина 1960-х років характеризується посиленням атеїстичної пропаганди та погіршенням становища духовенства і Церкви. У січні 1957 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про покращення науково-атеїстичної пропаганди серед молоді», у 1961 р. РМ СРСР – постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури», у 1969 р. Президія Верховної Ради УРСР – Указ «Про адміністративну відповідальність за

порушення законодавства про релігійні культури», крім того влада вживала заходів щодо посилення контролю над релігійними організаціями. Подібні законодавчі ініціативи погіршували становище Церкви, відповідно – негативно впливали на розвиток богослов'я в державі та проповідницьку діяльність. Порушення радянського законодавства було однією із підстав позбавлення реєстрації духовенства, закриття храмів, підставою адміністративної чи навіть кримінальної відповідальності (Бондарчук, 2019, с. 111-112; Бондарчук, 2018, с. 295). З метою контролю за дотриманням даного законодавства створювалися відповідні комісії, які у тому числі вивчали проповідницьку діяльність священнослужителів. Крім того, що створювалися негативні умови для розвитку богослов'я, відчувався значний брак богословської та церковної літератури, що негативно впливало на якість проповідей та можливість до них підготуватися. Чи не єдиним джерелом такої інформації були «Журнал Московської патріархії», «Православний вісник», «Богословські труди», які містили богословські публікації, проповіді, життя святих, статті про свята (Шевчук З.; ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 7а. Спр. 55. Арк. 48-52). Переважна більшість богословських текстів та проповідей опублікованих у цих виданнях належить авторству російського духовенства, зокрема викладачам Московської духовної академії. Тематика опублікованих у «Православному віснику» статей стосувалася певних церковних свят. Їхній зміст розкривав історію та значення конкретного свята, якому присвячувалася проповідь (Вишняков, 1969, с. 131-132; Маслов, 1985, с. 12-13).

У середині 1950-х років сталися помітні зміни у змісті виголошуваних проповідей. Проповідуючи на тему певної церковної події чи свята, духовенство, окрім закликів до віруючих чесно трудитися, боротися за мир в усьому світі, робили особливий наголос на тому, щоб віруючі не соромилися відвідувати храми і дотримуватися церковних обрядів, приводили на богослужіння свої родини та сусідів. У зв'язку із посланням Патріарха Олексія про боротьбу духовенства із пияцтвом і хуліганством парафіян у дні престольних та інших свят, багато священників у проповідях закликали вірян не вчиняти згубних аморальних вчинків, особливо на свята (ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 49).

До середини 1960-х років, коли комісії сприяння почали активно вивчати проповідницьку діяльність духовенства, хоча важко говорити про зміст проповідей місцевих парафіяльних священників, адже вони ніде не відтворювалися. Комісії сприяння у своїх звітах подавали загальні відомості про проповідницьку діяльність, реакції на них віруючих. Формою проповідницької діяльності було читання проповідей у стінах храмів. Зважаючи на вище описані обставини,

можна зробити висновок, що в переважній більшості зміст проповідей стосувався церковних свят та тлумачення євангельських подій дня богослужіння.

На початку 1960-х років, окремі священники у проповідях не наважувалися відкрито закликати батьків приводити дітей на богослужіння, намагаючись водночас діяти неординарно. Яскравим прикладом такого проповідництва є священник с. Костичани Новоселицького району Чернівецької області, який 2 липня 1963 р. після закінчення літургії в кінці проповіді звернувся до батьків, які мали дітей шкільного віку із закликом не приводити їх до церкви, так як це негативно відбивається на їхній успішності в школі, додавши при цьому, що в храмі їм робити нічого, адже вони не знають молитов та не вміють навіть правильно хреститися. Його слова були розцінені як заклик до батьків навчати дітей молитви (ДАЧернівО. Ф. Р-623. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 13).

У середині ХХ ст. тема миру стає центральною в архієрейських посланнях та церковних проповідях. Так, архієпископ Палладій (Камінський) у Страсну суботу 1971 р. розпочав проповідь з твердження про нерозривний зв'язок Церкви з усім прогресивним людством, оскільки обоє боролися за збереження миру на планеті. Він завершив проповідь закликом: «Візьмімо найактивнішу участь у зміцненні миру на землі – через подвиг мирної і славної праці на славу великої Вітчизни Нашої». Типовими для святкових проповідей були і слова протоієрея В. Желюка з м. Житомир, виголошені на Великдень 1968 р. Він говорив віруючим, що «Ісус віддав усього себе служінню людям і до того ж закликає нас. Він закликає нас слідкувати за ним, творити мир, прагнути до миру серед народів». Разом із тим варто відзначити, що з одного боку подібні проповіді були суголосними радянським закликам до миру, а з іншого – такі тези були покликані донести віруючим, що Церква є вічним хранителем миру. На думку Н. Шліхта, метою подібних звернень було підкреслити, що інтереси РПЦ є тотожними з інтересами держави (Шліхта, 2011, с. 195-196).

Ще однією важливою темою проповідей серед православного духовенства України були питання суспільної моралі. В даному контексті досить часто проповідники намагалися підкреслити відповідність християнської моралі та комуністичної. Такі якості як колективізм, працелюбність, засудження соціальної нерівності й експлуатації, національного розбрату, прагнення до миру – зображалися як джерела загальнодемократичних та комуністичних принципів (Шліхта, 2011, с. 196-198). Можна припустити, що подібні методи використовувалися із метою показати владі, що православ'я не суперечить комуністичним ідеалам, а відповідно – РПЦ не є ворогом радянської влади.

Отже, протягом середини 1940-х – середини 1960-х рр. проповідницька діяльність займала важливе місце в діяльності православного духовенства України. Згідно з радянським законодавством єдиним місцем, де священники та архієреї могли офіційно проповідувати, були храми, що значно обмежувало таку діяльність. Не зважаючи на те, що в цілому тематика проповідей стосувалася переважно церковних свят та євангельських подій, подекуди в них порушувалися питання тяжкого становища Церкви в державі. За допомогою проповідей духовенство навчало парафіян вірі, закликала до благочестя тощо. Досить часто, прямо або опосередковано, в проповідях лунали заклики до щирої праці, моральні повчання, заклики до збереження віри та її поширення.

Джерела та література

1. Информационные отчеты уполномоченного Совета ао УССР за 1954 г. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 45. 52 арк.
2. Информационные отчеты уполномоченных Совета по Камянец-Подольской – Одесской областям за 1946 год. ЦДАВО України. Ф. Р-4648. Оп. 3. Спр. 25. 239 арк.
3. Отчеты информации и докладные записки о деятельности церкви и духовенства области и о работе уполномоченного Совета за 1963–1964 гг. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧернівО). Ф. Р-623. Оп. 1. Спр. 71. 121 арк.
4. Переписка и директивные указания уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Сумской области. 1966. Державний архів Сумської області. Ф. Р-2196. Оп. 7а. Спр. 55. 128 арк.
5. Переписка с духовенством и епархиальным управлением о работе церквей. Сведения о священнослужителях представленных к наградам. 1946. ДАЧернівО. Ф. Р-621. Оп. 2. Спр. 15. 73 арк.
6. Вишняков М. Слово у цвітну Неділю. Православний вісник. 1969. № 4. С. 131–132.
7. Маслов І. Проповідь на празник Усікновення голови святого пророка, предтечі і хрестителя Господнього Іоанна. Православний вісник. 1985. № 9. С. 12–13.
8. Бондарчук П.М. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). Український історичний збірник. 2018. Вип. 11. С. 294–316.
9. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
10. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
11. Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.
12. Потапова Н.В. Политика советского государства в отношении церкви в 1940–1980-х гг. (нормативно-правовые основы регулирования). Ленинградский юридический журнал. 2007. № 4. С. 166–178.

13. Шевчук З. Православное богословие в условиях атеистического давления в СССР в 1946–1988 гг. Електронний ресурс. URL: <https://bogoslav.ru/article/6169126> (дата звернення 25.10.2021).
14. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. Харків: Акта, 2011. 468 с.

УДК 2(477)(092):27-523.42(477.53)

Олексій Гура, Марія Шамрай
(Полтава)

ВНЕСОК МИХАЙЛА КИРІЄНКА-ВОЛОШИНА У РОЗБУДОВУ СПАСЬКОГО ХРАМУ М. ПОЛТАВИ

У статті наведені маловідомі факти з життя та діяльності настоятеля Спаського храму м. Полтави о. М. Кірієнка-Волошина, визначається роль священика у розбудові церкви, простежується динаміка виконання ремонтних робіт приміщення на початку ХХ століття.

Ключові слова: Михайло Кірієнко-Волошин, Спаський храм, протоієрей, настоятель, священик, ремонт, Успенський собор, благодійність.

The article presents little-known facts from the life and activities of the rector of the Church of the Savior in Poltava, O. M. Kiriienko-Voloshin, determines the role of the priest in the development of the church, traces the dynamics of the repair work of the premises at the beginning of the twentieth century.

Keywords: Mykhailo Kiriienko-Voloshyn, Spasky Church, abbot, priest, renovation, Assumption Cathedral, charity.

Історія православних храмів м. Полтави кінця ХVІІ – початку ХХ ст. є малодослідженою у вітчизняній історичній науці. Вивчення окремих церков та православних єпархій, визначення ролі священнослужителів у збереженні культових споруд Полтави носять фрагментарний характер. З огляду на відсутність комплексних та узагальнюючих історіографічних досліджень цієї проблеми вивчення внеску священика Михайла Кірієнко-Волошина у розбудову Спаського храму міста є актуальною.

Отець Михайло Кірієнко-Волошин народився у заможній дворянській родині 18 жовтня 1874 року у с. Пристроми Переяславського повіту Полтавської губернії. 9 липня 1892 року за станом здоров'я його було звільнено з 6 класу Київської третьої гімназії і направлено до Полтавського кафедрального Успенського собору позаштатним псаломщиком з прийняттям в єпархіальне відомство [1, с. 703]. 15 березня 1896 року за сумлінне виконання своїх обов'язків М. Кірієнко-Волошина було призначено в.о. іподиякона, а з 12 травня – дияконом Успенського собору [2, с. 276; 3, с. 415].